

Het verhaal van Windesheim: Waalsteenfabriek

Iedere dag komen er talloze verhalen op ons af, of je nu een boek leest, een film kijkt, of de laatste roddel hoort over een buurtbewoner. Je struikelt bijna letterlijk over de verhalen en het gekke is het verveelt nooit. De Historische vereniging Windesheim wil ook een verhaal vertellen: het Verhaal van Windesheim zoals het ooit was.

Anderhalve eeuw geleden kronkelde de IJssel tussen Zwolle en Deventer langs steenovens en hoge schoorstenen met aan de horizon zeilende scheepjes en tegen de stroom in ploegende stoombootjes, zoals op een plaatje van een Verkade album. Halverwege de 19e eeuw waren er alleen al in Zwollerker spel 8 steenfabrieken waar minstens 260 arbeiders werk vonden en die onder het toezien van een steenbaas zo'n twee miljoen stenen per jaar produceerden. De financier of directeur noemde zich vaak niet zonder enige trots de steenbakker.

Dwars

Familie Dwars die in de 18e eeuw al veel binnen- en buitendijks land met boerderijen had opgekocht, bezat een halve eeuw later een korenmolen, acht steenovens en een mattenmakerij en behoorde tot de hoogst aangeslagenen van 's Rijks directe belastingen in Overijssel. In 1847 meldt de Staatscourant dat de overheid Gerrit Dwars had gemachtigd een steenbakkerij te bouwen aan de rechter oever van de IJssel onder Windesheim. In 1856 stond de steenfabriek er al, want dan komt Gerrit Dwars in direct conflict met de opzichter van de Overijsselse Waterstaat door zonder toestemming een krib aan te leggen in de IJssel, deze te verhard met puin en in te richten als los- en ladingplaats. De boete is niet mis: 600 gulden. Hij weet dat in hoger beroep af te wenden waarbij de staat zelfs veroordeeld wordt tot het betalen van de proceskosten.

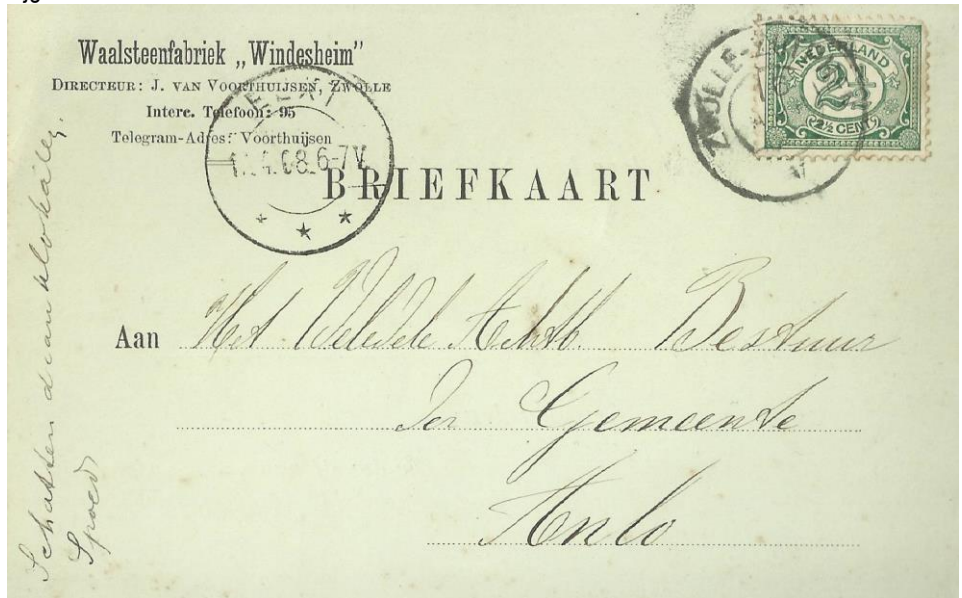
Gerrit is vooruitstrevend, installeert in Oldeneel een steenvormmachine die door een 12 pk stoommachine wordt aangedreven. In 1882 sterft Gerrit en neemt zijn zoon Frans Rudolf Dwars het bedrijf over om in 1887 de beide steenfabrieken in Oldeneel en Windesheim met nagenoeg al het land te verkopen. Ook wordt er een huis met erf nabij de steenfabriek Windesheim verkocht waar een renderend veerbedrijf kan worden uitgeoefend. Ene Van Beek die vóór 1887 de steenfabriek voor 1250 gulden jaarlijks in pacht had, wordt nu samen met zijn nieuwe compagnon van Voorthuysen eigenaar.

In 1902 zet men het bedrijf om in een N.V. met 120 uitstaande aandelen van elk duizend gulden met als enige directeur van Voorthuysen die 25 aandelen in bezit heeft. De naam Waalsteenfabriek is een verwijzing naar het formaat stenen [210x100x50 millimeter] dat gebakken werd door de steenfabrieken aan de rivier de Waal en dat bekend staat als waalformaat.

Quirijns

In 1913 zet men Voorthuysen aan de kant wegens verduistering van geld en wordt de leiding over gedragen aan zijn schoonzoon Hendrik Anthonie Quirijns. Die heeft na de eerste wereldoorlog de wind mee en bouwt met het bedrijf een flinke geldelijke buffer op. Die reserve blijkt ook hard nodig te zijn als in 1926 door een extreem hoge waterstand de dijken doorbreken

en in de vloedgolf bijna alle gebouwen, materieel en grondstoffen verloren gaan. De vier veldovens worden vervangen door een vlamsteenoven met droogrekken en drooghutten waardoor men minder seizoensgevoelig is en jaarlijks meer stenen kan produceren. Eind jaren dertig koopt Quirijns de steenfabriek Havikkerwaard in De Steeg (bij Arnhem) die hij maar korte tijd in werking heeft kunnen zien want in 1938 overlijdt hij. Zijn zoon Willem, dan nog studierend in Duitsland voor keramisch ingenieur, volgt hem later op in de fabriek, aanvankelijk bijgestaan door een broer en een zus.

Van handwerk tot lopende band

De traditie van steenbakken in Windesheim gaat al ver terug. In de 14e eeuw bestelde prior Jan Vos van Heusden 350.000 stenen voor de uitbreiding van het klooster Windesheim. Een eerdere poging van de monniken om zelf stenen te bakken was op niets uitgelopen maar met hulp van boeren die wel het bakproces beheersten, kwamen ze tot een redelijk resultaat. Tot aan de 19e eeuw was het proces van steenbakken ambachtelijk, tijdsintensief en kon het alleen zomers worden uitgeoefend. De eerste machine die het zware grondwerk verving was een Sallandse vinding van de smid Aberson uit Olst die deze graafmachine heel deftig 'excavateur' noemde. Pas na de WOII werd het handwerk van stenen stapelen, het mengen van de schrale en vette klei, het vullen en legen van de vormbakpers, het op de kant zetten van de 'rauwe' steen, het stoken met turf of steenkool, het laden en lossen volledig gemechaniseerd en teruggebracht tot werken aan de lopende band, het rijden met heftrucks en het regelen van het vuur door het gas te doseren. Alleen de sorteerder, die in Windesheim "tasholtbaas" werd genoemd, had zulk specialistisch werk dat het moeilijk kon worden vervangen door een machine.

Er waren verschillende kwaliteiten van steen afhankelijk hoe dicht ze bij het vuur hadden

gelegen. De hardste en dichtste stenen werden gebakken onder de hoogste temperatuur en als je erop tikte klonk er een helder geluid. Daar is ook het woord straatklinkers van afgeleid want voor straatstenen had je harde stenen nodig. Als metselstenen werden de zachtere stenen gebruikt die ook weer te onderscheiden waren naar hardheid zoals hardgrauw (een dichte metselsteen die weinig vocht opneemt en die geschikt is voor onderin in de muur), gevelgrauw (beste buitensteen) met verschillende classificaties vieren, vijven en zessen die weer als binnensteen geschikt waren. Tasholtbaas Gesinus Brand beoordeelde de stenen door erop te tikken met een hamertje. Er waren maar weinigen die dit werk in de vingers hadden. Na de oorlog gaat het bedrijf met zijn tijd mee en verandert het van een seizoens in continue bedrijf. Door het toenemend gebruik van asfalt voor wegen schakelt Windesheim over van de productie van straatklinkers naar metselstenen. In 1964 wordt een geheel nieuwe fabriek gebouwd en is het werk ingrijpend gemechaniseerd. Zo wordt er gewerkt aan de lopende band, kunnen er 15000 stenen per uur in vormen worden geperst en zijn er slechts 2 dagen nodig om de klei met hete lucht te drogen.

De stenen worden gebakken in acht à tien dagen tijd in een met aardgas gestookte vlamoven die bestaat uit 26 kamers waar de heftruck met zijn lading zo naar binnen rijdt waarna men de oven afdicht door het stapelen van stenen tot een muurtje. Jaarlijks produceert Windesheim c. 24 miljoen stenen.

In de jaren zeventig, als de vraag naar bakstenen terugloopt en er een prijsdaling inzet, gaan de omzet en de winst omlaag. Er wordt een beroep gedaan op gastarbeiders uit mediterrane landen. Ondanks de produktie van de trendy steenstrip, waar Windesheim het patent op heeft en die zorgt voor een korte opleving, moet de fabriek surseance van betaling aanvragen wat uiteindelijk de nekslag is voor de fabriek. In 1982 wordt het faillissement uitgesproken, Willem Quirijns is dan net een jaar overleden en heeft dit als betrokken ondernemer niet meer hoeven meemaken.

Jan Dalhuisen

Jan Dalhuisen heeft nog het oude handwerk in de steenfabriek meegemaakt. Hij kwam er in 1964 op voorspraak van zijn vader die minger was en ervoor zorgde dat de klei tot een homogene massa werd gekneed en door stoom de benodigde elasticiteit verkreeg. Jan werkte eerst bij boer Jan Aalbers (boerderij Het Ooievaarsnest in Herxen) maar wilde graag meer verdienen. Hij woonde nog in Herxen, was getrouwd met Willy en een kleine was op komst. Bij de oma van Willy, een weduuvrouw in Olst, konden ze inwonen. Ook had Jan een oogje op één van de 10 huizen aan de Geert Grooteweg die de Steenfabriek en de wegenbouwmaatschappij Te Siepe voor hun personeel gingen bouwen.

Jan maakte nog mee dat de stenen met de hand en de kruiwagen moesten worden leeggeruimd. In de rekken werd de 'rauwe' steen gedroogd, ze lagen plat op plankjes en werden door Maarten Middelveld op zijn kant gezet. De steen kende 3 fasen: rauw – droog – gebakken. Jan leerde het vak van onderaf, hij werkte eerst nog met paarden die de klei naar de oven reden. Als je bij het stapelen je vingers niet op tijd wegtrok dan had je de nagels snel

blauw en soms kostte het zelfs je nagel. Dan informeerde een collega belangstellend: "Biet ze oer weer, jongen"? Na een half jaar werkte hij aan de lopende band en moest hij stapelen in Hulo pakketten, vernoemd naar Louis van Huet die de Hulo-tang ontwikkelde, een laad- en lossysteem waarmee bakstenen in pakketten konden worden verplaatst. De familie Ruitenberg vervoerde deze op hun Scania's met een HULO klem. Dat bespaarde enorm veel mankracht. Later werd Jan gepromoveerd tot stoker wat verantwoordelijk en nauwkeurig werk was. Bij een hitte van 1020 graden hebben de stokers meer aandacht voor de steen en meten ze regelmatig de krimp op. Met kleppen kon de temperatuur worden gereguleerd en stoom moest voorkomen dat er geen scheurtjes in de stenen kwamen. Later werden er ook gele stenen gemaakt

waarvoor je een temperatuur van tenminste 1080 graden nodig had en mergel moest toevoegen. Rond 1100 graden begint de steen te smelten.

In de herfst brachten de mensen vrachten appeltjes om ze te drogen. Ze werden op de oven gelegd. Jan vond de Groninger Kroon met vast en droog vruchtvlies de beste appel om te drogen. Want als er sappige appels werden gebracht dan bleef er haast niets van over. De stokers legden ze op papieren vellen, keerden ze regelmatig anders kleefden ze aan het papier. Het was liefdewerk, oud papier al waren er ook mensen die je wel iets gaven.

Het personeel van de steenfabriek woonde in Windesheim en Herxen maar ook kwamen er veel uit Wapenveld. Begin zestiger jaren staken de Wapenvelders nog met een roeibootje de IJssel over maar later werden ze door Berend Veldkamp met een busje gehaald en gebracht. Later in de zeventiger jaren werkten er ook Marokkaanse en Turkse gastarbeiders die in een unit op het fabrieksterrein woonden en graag overwerkten voor het thuisfront. Jan kon het goed met hen vinden.

De stenen werden vervoerd door de

transportbedrijven van Ruitenberg, Grolleman, Aberson en Redder Transport uit Staphorst. Al die grote zware vrachtwagens wurmden zich elke werkdag door de Dorpsstraat om de gemiddeld 100.000 geproduceerde stenen per dag te vervoeren. Er gebeurde ook wel ongelukken op de steenfabriek en zelfs één met een dodelijke afloop.

Eens heeft een stoker voor grote problemen gezorgd. De kachel die de zware stookolie

opwarmde om deze door de goten te laten lopen, viel een keer uit. De dienstdoende stoker draaide alle kranen op het dak open omdat er toch geen olie meer stroomde. Zelf ging hij in een stoel zitten en viel in slaap. Inmiddels sloeg de kachel aan en ontbrande de olie die weer door de goot vloeide. Het eindresultaat de oven verbrandde, de steenfabriek lag een paar dagen stil en de stoker kon op zoek gaan naar een nieuwe baas.

Als stoker had je te maken met hoge temperaturen en nam je soms extra ondergoed mee om je te verschonen. De poorten, zo werden de openingen van de ovens genoemd waar de heftrucks zo inreden met hun HULO pakketten met stenen. Nadat de ovens waren gevuld, werden ze dichtgemetseld met klei en stenen. De stokers konden een extra centje bijverdienen door deze muurtjes af te breken om de ovens tijdig te laten afkoelen zodat de dagploeg niet met een jas over hun hoofd tegen de hitte in de oven hoefden. Voor de stokers was het smerig werk maar het extra geld vergoedde veel. Zaterdagmorgen was het uitbetalen en konden ze hun loonzakje ophalen. Jan's vrouw Willy vult aan dat het een goede tijd was. Het personeel werkte toen nog 45 uur in de steenfabriek. Daarnaast onderhielden velen een stuk grond voor de verbouw van aardappels en groenten en sommigen hadden zelfs een koe of wat geiten. Het was niet vreemd als kinderen in de fabriek hielpen voor enkele centen. Zo kantelden vrouwen en kinderen de gevormde rauwe stenen dat "opsnijden" werd genoemd in de droogrekken. De kinderen deden de onderste rijen en de ouderen de bovenste. Er was een gemoedelijk sfeer maar soms kon die ook weleens in grimmigheid omslaan. Klemann, die aangetrokken was als econoom, had het in de begintijd niet makkelijk. Hij liep met een klokje in de hand en hield bij hoeveel werk je verzette. Je kon dan op kantoor worden geroepen dat je dan meer werk moest verzetten. Dan kon het er heftig aan toegaan en werden er dreigementen geuit, zo boos konden de mensen zijn.

Na de sluiting van de fabriek in 1982 ging Jan bij Meesters in de rokerij werken en moest hij financieel een flinke veer laten.

Met dank aan Jan Dalhuisen (foto Jan bij Fortmond)

*De Historische Vereniging Windesheim heeft een vaste rubriek in de Nieuwsbrief onder de naam: "Het verhaal van Windesheim". Op onswindesheim.nl zal dezelfde informatie worden gepubliceerd met hyperlinks naar de geraadpleegde sites en met meer afbeeldingen.
René van der Have - Historische vereniging Windesheim*